

„Остарбайтары” ў нямецкім райху:

Накірункі і перспектывы гendarных і вуснагістарычных даследаванняў на прыкладзе наўноўшай нямецкамоўнай гісторыяграфіі

Выхад ў свет зборнікаў дакументаў “Беларускія остарбайтары” ў 1996 г. і гісторыка-аналітычнага даследавання пад той жа назвай у 2001 г. былі першым крокам беларускіх гісторыкаў у асэнсаванні праблематыкі дэпартацыі і выкарыстання мясцовага насельніцтва на прымусовых работах ў нямецкім райху падчас Другой сусветнай вайны. За амаль два дзесяцігоддзі пасля гэтай падзеі беларуская гістарыяграфія не папоўнілася новымі грунтоўнымі даследаваннямі па гісторыі беларускіх “остарбайтараў”. Нават, калі працоўнае выкарыстанне мясцовага насельніцтва на тэрыторыі акупаванай Беларусі і стала аб’ектам цікавасці асобных беларускіх гісторыкаў [1; 2], дык пра лёсы беларусаў і беларусаў на прымусовых работах ў Нямеччыне і іх пасляваеннае жыццё ведаем мы да гэтага вельмі мала.

Цікава, што ў сучасных Нямеччыне і Аўстрыі тэма выкарыстання замежных работніц і работнікаў падчас Другой сусветнай вайны лічыцца адной з найбольш папулярнай, а таму і найлепш даследаванай. Нямецкамоўная гістарыяграфія не перастае папаўняцца новымі навуковымі працамі па даследаванні феномену “прымусовых работ у трэцім райху”. Дык чым можна патлумачыць папулярнасць гэтай тэмы і якія ўсё новыя старонкі з гісторыі “остарбайтараў” адкрываюцца аўстрыйскімі і нямецкімі даследчыкамі?

Каб паказаць на чым грунтуецца навейшыя навуковыя працы, неабходна зрабіць невялікі экскурс у нямецкамоўную гістарыяграфію па пытанню выкарыстання прымусовых работнікаў падчас Другой сусветнай вайны. Яшчэ падчас Нюрнбергскага працэсу дэталі праграмы нацыяналізацыі пад назвай “выкарыстанне замежнікаў” (“Ausländereinsatz”) і злучыны характар выкарыстання працы замежных рабочых на патрэбы нацысцкай дзяржавы быў афіцыйна асуджаны, а вышэйшае нацысцкае кіраўніцтва і адказныя за прыцягненне і эксплуатацыю працоўных рэсурсаў акупаваных краін пакараны.

Тым не менш, гэта тэма амаль сорак гадоў не была аб’ектам навуковых даследаванняў. Сучасныя нямецкія навукоўцы, спецыялісты па вывучэнню гісторыі “остарбайтараў” Енс Бінэр і Гізэла Шварцэ тлумачаць такую доўгую

“нецікаваць” з боку гісторыкаў шэрагам прычын [3; 4]. Па-першае, вялікая колькасць функцыянераў, якія неслі адказнасць за злачынае выкарыстанне прымусовых работнікаў з акупаваных краін, у пасляваенны час зноў атрымалі ўплывовыя пасады. Так, напрыклад, суддзі, які выносілі прысуд за парушэнне нацысцкіх прадпісанняў, ці медыкі, які рабілі прымусовыя абарты замежным работніцам, ці служачыя фабрык, якія неслі адказнасць за недастатковае харчаванне замежных работнікаў, усе яны пасля вайны прымалі ўдзел у грамадска-палітычным жыцці. Такім чынам, у той ці іншай ступені, значная частка нямецкага пасляваеннага грамадства, была зацікаўлена ў тым, каб тэма злачыннага выкарыстання працы замежных грамадзян не стала аб’ектам грамадскіх дыскусій.

Да таго ж, многія кіраўнікі працоўных бірж і дэпартацыйных каманд, якія працавалі падчас вайны ў Польшчы ці ў Савецкім Саюзе зноў апынуліся на кіруючых пасадах у міністэрствах. Даследчыца Гізэла Шварцэ прыводзіць у прыклад той факт, што афіцэры гестапа высокага рангу, ці ўдзельнікі расстрэльных каманд СД занялі ў 50-я гады высокія пасады ў службе паліцыі Заходняй Нямеччыны [4, с. 8]. Нават у шэрагах ліберальнай партыі зямлі Паўночна-Райн Вестфалія і ў прамысловасці былі нацысты гралі зусім не апошнія ролі. У сваю чаргу, такая моцная інкарпарацыя нацысцкіх эліт прыводзіла да змяншэння грамадскай свядомасці нацысцкіх злачынстваў.

Па-другое, варта ўявіць маштабы ўсёй з’явы: падчас Другой суветнай вайны ўсе акупаваныя краіны Еўропы былі закрануты недобраахвотнай працай для райху. Мільёны людзей былі прыцягнуты да недобраахвотных работ і апынуліся ў бяспраўным становішчы не толькі на фабрыках і заводах, ці ў сельскай гаспадарцы, але і ў нямецкай прыватнай гаспадарцы. Такім чынам, як трапна адзначае Енс Бінэр, толькі ўсведамленне ўсяго маштабу ўцягнутасці ў гэта злачынства не толькі нацысцкіх эліт, але ўсяго нямецкага насельніцтва дазваляе зразумець карані маўчання сведак у Нямеччыне [3, с. 15]. У той жа час, гістарычная навука дапасоўвалася да грамадска-палітычнай тэндэнцыі, якая фарміравалася не ў апошнюю чаргу пад уплывам тэндэнцый Халоднай вайны, і тлумачыла выкарыстанне прымусовых работнікаў патрэбамі ваеннага часу.

Значныя перамены ў нямецкамоўнай гістарыяграфіі адбыліся толькі ў канцы 1970-х гадоў. Штуршком для пераменаў стала змена пакаленняў, і з’яўленне новага, крытычнага падыходу нямецкіх заходніх гісторыкаў да митаў 1950-х гг. Акрамя таго, важную ролю ў пераасэнсаванні адыграла

развіццё сацыяльнай гісторыі ў 1970-я гг. і гісторыі паўсядзённасці ў 1980-я гг., якія змясцілі акцэнт на вывучэнне групы ахвяр.

Дзве наступныя падзеі лічацца пачаткам нямецкай гістарыяграфіі па даследаванню прымусовых работ замежнікаў у нямецкім райху. Гэта выхад даследавання Ульрыха Герберта “Замежныя рабочыя. Палітыка і практыка выкарыстання працы замежных рабочых у ваеннай эканоміцы трэцяга райха” у 1985 годзе. І грамадска-палітычныя прэчэндэнтны у Заходняй Нямеччыне, калі былыя прымусовыя работнікі спрабавалі праз судовыя працэсы атрымаць кампенсацыі ад нямецкіх прадпрыемстваў. Усё разам прывяло да хвалі дыскусій у нямецкім грамадстве на конт маральнай адказнасці нямецкай дзяржавы, прадстаўнікоў эканомікі і нямецкага насельніцтва. У сваю чаргу, гэтыя працэсы прывялі да прызнання пакут былых прымусовых работнікаў на дзяржаўным узроўні і пачатку працэсу выплат кампенсацый нямецкім і аўстрыйскім урадам былым прымусовым работнікам.

Важнасць пераасэнсавання гэтай тэмы гістарычнай навукай, а таксама значнасць палітычнай волі ў прызнання пакут і выплаты кампенсацый адзначае і нямецкі гісторык Гізэла Шварцэ [10]. Але Шварцэ падкрэслівае яшчэ і ролю грамадскіх арганізацый і ініцыятыў, прадстаўнікі якіх лічылі, што грашовая кампенсацыя – гэта недастатковы знак прымірэння. Такія ініцыятывы распачыналі самастойную працу па пошуку былых прымусовых работнікаў і арганізацыю візітаў былых “остарбайтараў” у Нямеччыну і Аўстрыю. Так, напрыклад, у нямецкім горадзе Мюнстар арганізацыя “Супраць забыцця і за дэмакратыю” на працягу многіх гадоў займалася пошукам былых “остарбайтараў”, вяла карэспандэнцыю з імі, ладзіла гуманітарную дапамогу і арганізоўвала іх візіты ў Нямеччыну і сустрэчы з грамадскасцю. Як вынік такой працы пабачыла свет выданне “Мова ахвяр: пісьмовыя сведчанні з Расіі і Украіны пра прымусовыя работы як крыніцы для гістарычных даследаванняў” [10, с. 10].

Неабходна адзначыць, што за больш чым два дзесяцігоддзі ў нямецкай гістарыяграфіі з’явілася вялікая колькасць навуковых даследаванняў пра выкарыстанне замежных рабочых падчас Другой сусветнай вайны. Гэта і рэгіянальныя даследаванні на прыкладзе аднаго гораду ці рэгіёну [5, 6], і гісторыі асобных прадпрыемстваў [7]. Акрамя таго, увага даследчыкаў была нададзена такім аспектам, як роля царквы ў нацысцкіх злачынствах, у тым ліку ў выкарыстанні прымусовых работнікаў [8]. Так, напрыклад, у зборніку “Медыцына і прымусовыя работы ў нацыянал-сацыялізме” аналізуецца выкарыстанне прымусовых работнікаў у пратэстанцкіх і дыяканічных

бальніцах, а таксама медыцынская этыка падчас лячэння прымусовых работніц і работнікаў і злачыннае правядзенне абортаў ці дыскрымінацыйнае абыходжанне з немаўлятамі польскіх і савецкіх прымусовых работніц, якое прыводзіла да масавай смяротнасці немаўлят у радзільнях для замежных работніц [9].

Неабходна адзначыць, што ў нямецкамоўнай навейшай гістарыграфіі моцна заявіла пра сябе даследаванне “жыццёвага свету” (Lebenswelt) жанчыны падчас нацыянал-сацыялізму. Актуальнасць гендэрных даследаванняў праявілася і на прыкладзе даследавання гісторыі “остарбайтараў”. Увага нямецкамоўных даследчыкаў прысвечана пытанням: Наколькі вопыт жанчыны – “остарбайтаркі” адрозніваецца ад вопыту мужчыны – “остарбайтара”? Ці існавала двойное прыгнечанае становішча “остарбайтаркі” ў райху і ў чым гэта можна прасачыць?

Такому аспекту як нараджэнне дзяцей і абыходжанне з дзецьмі “остарбайтараў” прысвечана даследаванне Гізэлы Шварцэ “Непатрэбныя дзеці: остарбайтаркі і іх дзеці ў Другой сусветнай вайне” [4]. Гэта даследаванне пачалося з навуковай цікавасці аўтаркі да гісторыі радзільнага лагера Вальтроп (Waltrop-Holthausen). На назву гэтага лагера аўтарка патрапіла падчас сваіх пошукаў у дачыненні да гісторыі лёсаў ваеннапалонных і грамадзянскіх прымусовых работнікаў. Радзільны лагер Вальтроп быў адным з самых вялікіх радзільных лагераў на тэрыторыі райха для работніц з Польшчы і Савецкага Саюзу. У гэты радзільны лагер накіроўваліся цяжарныя жанчыны з усёй зямлі Вестфалія, дзе падчас вайны працавала 95 000 замежных жанчын, большасць з якіх паходзіла з Савецкага Саюзу.

Даследчыца сцвярджае, што не менш як трэцяя частка задакументаваных у медычных спісах жанчын адпраўляліся з прамысловых прадпрыемстваў у клініку на прымусовыя абарты. У сваім даследаванні аўтарка прыводзіць спіс “памерлых “непажаданых” дзяцей з Усходу”. Гэты спіс складаецца з 28 старонак, на якіх пазначаны імёны (часткова) і даты нараджэння і смерці немаўлят. Каля некаторых імёнаў адзначаны афіцыйныя “дыягназы” – народжаная слабасць, бронхіт, сепсіс, атрафія і преўманія [4, с. 220-247].

У сваім даследаванні Шварцэ падкрэслівае, што ўся палітыка нацыянал-сацыялістаў грунтавалася на расізме і сэксізме [4, с. 12]. Грамадскі патрыярхат, адмаўленне жанчынам у правах у палітычным і грамадскім жыцці быў часткай палітыкі нацыянал-сацыялізму. Яшчэ у кнізе “Майн

Кампф” Гітлер праводзіць сваю думку пра непаўнаватасць жанчыны і адзінага прызначэння апошняй ў “размнажэнні і захаванні нямецкай расы” [4, с. 13]. Тым самым аўтарка тлумачыць перадумовы сэксізму ў дачыненні да работніц з акупаванага Савецкага Саюзу.

“Остарбайтаркі” разглядаліся нацысцкім кіраўніцтвам як працоўная сіла на ўзроўні з мужчынамі, да таго ж адзначалася большая жаночая вынослівасць і выключная працавітасць. А той факт, што ні працоўны, ні мацярынскі кодэкс аховы правоў для “остарбайтарак” не дзейнічаў, рабіў іх асабліва “прывабнымі” для выкарыстання на патрэбы ваеннай эканомікі. Шварцэ прыводзіць лічбы занятых у райху замежных жанчын на 30 верасня 1944 г.: 1 990 367. Цікава, як колькасць занятых у райху мужчын і жанчын сярод замежных работнікаў размяркоўвалася па нацыянальнай прыналежнасці. Так, напрыклад, сярод галандцаў жанчыны складалі толькі 4%, сярод французак – 15%, сярод польскіх прымусовых работнікаў жанчын было 35%. А вось сярод “остарбайтараў” большасць, 51,1%, складалі жанчыны.

Аўстрыйская даследчыца Габрыэла Гаўх падкрэслівае злачынны характар выгану з акупаванага Савецкага Саюзу менавіта жанчын тым фактам, што у мэтах аховы “нямецкай крыві” ў райху ствараліся бардэлі для замежных рабочых. Так, бардэль пад назвай “Вілла Нова” для прымусовых замежных работнікаў у Лінцы быў адчынены ўжо 15 кастрычніка 1940 г. для супрацоўнікаў заводаў Германа Гёрынга [11, с. 217].

Даследванне Тамары Франкенберг “Мы былі як скаціна” жыццёва-гістарычныя ўспаміны былых савецкіх прымусовых работніц” прысвечана жанчынам, якія былі прыцягнуты да прымусовых работ ў прамысловасці і ваеннай індустрыі. У сваім даследаванні аўтарка падкрэслівае, што ў адрозненні ад сельскай гаспадаркі, дзе існаваў кантакт з нямецкай сям’ёй, у прамысловасці прымусовыя работніцы заставаліся ў адноснай ананімнасці. Такая ананімнасць прымусовых работнікаў з’яўлялася для нацыстаў важным інструментам для распаўсюджвання расісцкіх ідэй “паўнаватасці” і “непаўнаватасці” ў паўсядзённасці [12, с. 9]. Франкенберг падкрэслівае, што індывідуальнасць тых, каго трэба было зневажаць, выкарыстоўваць і дыскрымінаваць ігнаравалася. Аўтарка ўводзіць тэзу Ульрыха Герберта пра двайную дыскрымінацыю жанчын з Савецкага Саюзу і даследуе расісцкія і сексісцкія структуры прыніжэння “остарбайтарак”. Цікава, што аснову даследавання складаюць біяграфічныя інтэрв’ю з савецкімі прымусовымі работніцамі, якія не вярнуліся ў Савецкі Саюз і засталіся жыць у Заходняй

Нямеччыне, а таксама інтэрв'ю і пісьмовыя крыніцы з архіва ГА “Мемарыял” у Маскве.

Аўтарка ставіць цэнтральнае пытанне аб суб'ектыўным перажыванні нацыянал-сацыялізму былымі савецкімі прымусовымі работніцамі, з мэтай вывесці іх з ананімнасці. Суб'ектыўнае перажыванне гістарычнай эпохі і пытанне жыццёва-гістарычнага значэння прымусовай работы і дэпартацыі – асноўныя пытанні гэтай працы. Праца ўключае главы пра сацыяльную прыналежнасць у розныя жыццёвыя этапы, жыццё да дэпартацыі і значэнне дэпартацыі як “адрыванне ад дому і блізкіх”, разрыў кантактаў з домам, знаходжанне ў Заходняй Нямеччыне, пазнейшая спроба кантакту з сям'ёй. У наступнай главе разглядаюцца амбіцыі на атрыманне адукацыі і ўплыў на гэта вопыту прымусовых работ. У гэтай працы аналізуецца сэксуальны гвалт і зневажэнні падчас прымусовых работ, а таксама зневажэнні ў дачыненні да “остарбайтарак” з боку салдат Чырвонай арміі і савецкіх службоўцаў. Так, у пісьмах да “Мемарыяла” былыя “остарбайтаркі” апісваюць зневажальныя гінекалагічныя працэдуры падчас фільтрацыі і рэпатрыяцыі на радзіму.

Даследаванне Франкенберг пераконвае, наколькі важным з'яўляецца біяграфічны аналіз інтэрв'ю са сведкамі, а не вырваны з кантэксту эпізод з гісторыі былых “остарбайтарак”. Акрамя таго, шмат аспектаў прымусовых работ могуць быць асэнсаванымі толькі ў кантэксте аналізу інтэрв'ю пра жыццё да вайны і пасля вайны. Даследчыкаў цікавіць, наколькі вопыт прымусовых работ паўплываў на сацыялізацыю “остарбайтараў” і іх далейшае жыццё ў Савецкім Саюзе? Як і пра што былыя “остарбайтары” распавядаюць сёння? Які вобраз немцаў трансліруюць іх успаміны?

Такім чынам, тэндэнцыі развіцця нямецкамоўнай гістарыяграфіі падкрэсліваюць перспектыўнасць міждысплінарных даследаванняў на аснове аналізу вуснагістарычных крыніц. І менавіта ўвага да каштоўнасці такой крыніцы як вусная гісторыя (Oral History) магла б даць беларускім гісторыкам штуршок для папаўнення айчынай гістарыяграфіі па гісторыі беларускіх “остарбайтараў” новымі даследаваннямі.

Падрыхтавана для архіва Вуснай гісторыі Беларусі ў студзені 2015 г.

ЛІТАРАТУРА

1. Разняволеная памяць. Прымусовая праца беларускіх грамадзян на акупаванай тэрыторыі Беларусі (1941-1944 гг.): зборнік навуковых артыкулаў / пад рэд. А.М. Літвіна. – Мінск : Медысонт, 2010. – 216 с.

2. Вяртанне ў рабства: прымуcoвая праца насельніцтва Беларусі 1941-1945 гг. / А.М. Літвін, Я.А. Грэбень, С.Я. Новікаў ; агул. рэд. А.М. Літвіна ; пер. В.А. Лойка, С.П. Паўлавіцкі. – Мінск : Тэвей, 2010. – 584 с.: іл.
3. Binner, J. „Ostarbeiter“ und Deutsche im Zweiten Weltkrieg. Prägungsfaktoren eines selektiven Deutschlandbildes. – München, 2008.
4. Schwarze, G. Kinder, die nicht zählten. Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. – Essen, 1997.
5. Littmann, F. Ausländische Zwangsarbeiter in der Hamburger Kriegswirtschaft 1939-1945. – Hamburg, 2005.
6. Ruggenthaler, P. „Ein Geschenk für den Führer“. Sowjetische Zwangsarbeiter in Kärnten und der Steiermark 1942-1945. – Graz, 2002.
7. Mommsen, H. Grieger, M. Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich. – Düsseldorf, 1996.
8. Kaiser, J.-Ch. (Hg.) Zwangsarbeit in Diakonie und Kirche 1939-1945. – Stuttgart, 2005.
9. Frewer, A., Siedbürger, G. (Hg.) Medizin und Zwangsarbeit im Nationalsozialismus. Einsatz und Behandlung von „Ausländern“ im Gesundheitswesen. – Frankfurt/Main, 2004.
10. Schwarze, G. Die Sprache der Opfer. Briefzeugnisse aus Russland und der Ukraine zur Zwangsarbeit als Quelle der Geschichtsschreibung. – Essen, 2005.
11. Hauch, G. (Hg.) Frauen in Oberdonau. Geschlechtsspezifische Bruchlinien im Nationalsozialismus. – Linz 2006.
12. Frankenberg, T. „Wir waren wie Vieh“. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. – Münster, 1997.